

VI BO‘LIM

MADANIYATSHUNOSLIK, NOMODDIY MADANIY MEROS

Saidqul ALIMOV,

O‘zDSMI “Folklor va etnografiya” kafedrası
dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

O‘ZBEK FOLKLORIDA JANRLARARO MUVOFIQLASHUV

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek folklorida janrlararo muvofiqlashuvning nazariy, folkloriy-retrospektiv va genezis jihatidan qiyosiy tahlili, epik ijodga xos yaxlitlashuv xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, o‘zbek folkloriga xos janrlararo muvofiqlashning ichki xususiyatlari, folkloriy asarlarning janrlararo uyg‘unlashuv natijalanishida talqin namunalarning xilma-xillashuvi ifodalaniladi.

Kalit so‘zlar: folklor, muvofiqlashuv, ertak, doston, motiv.

Аннотация. В данной статье представлен теоретический, фольклорно-ретроспективный и генезисный сравнительный анализ межжанровой гармонии в узбекском фольклоре, раскрывающий особенности интеграции, присущие эпическому творчеству. Также выражены внутренние особенности межжанровой координации, присущие узбекскому фольклору, и разнообразие интерпретационных моделей, являющееся результатом межжанровой гармонии фольклорных произведений.

Ключевые слова: фольклор, гармония, сказка, эпос, мотив.

Abstract. This article presents a theoretical, folkloric-retrospective, and genesis-based comparative analysis of intergenre harmony in Uzbek folklore, revealing the integration features inherent in epic poetry. It also highlights the internal features of intergenre coordination inherent in Uzbek folklore and the diversity of interpretive models resulting from the intergenre harmony of folklore works.

Keywords: folklore, harmony, fairy tale, epic, motive.

Tarixiy-folkloriy jarayonda janrlarning motiv, syujet va poetik vositalariga ko‘ra o‘zaro funksional munosabati shartli ravishda muvofiqlashuv deyiladi. Bu ko‘proq ijro va badiha jarayonida namoyon bo‘ladi. Muvofiqlashning eng yorqin ko‘rinishi folklor asarlari ijro jarayonida o‘zi tomonidan tinglovchi yoki tomoshabinlar tarkibi hisobiga olinishi orqali bir janr namunasidagi motiv yoki syujet voqeasi yoki uning vazifasini

ikkinchi janr tarkibiga an’anani buzmasdan singdirilishidir.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o‘zgarishi, turli sinfiy tabaqalanish vujudga kelishi va ziddiyatlarning kuchayishi natijasida folklor janrlararo munosabatida muvofiqlashuv an’anasi paydo bo‘ldi. Chunki tarixiy-folkloriy jarayon bir tekis rivojlanmasligi, jamiyat taraqqiyot sur’ati bilan bog‘liq ravishda yuksalishlar,

Madaniyatshunoslik, Nomoddiy madaniy meros

pasayishlar bo'lib turishi qonuniy holdir. Demak, muvofiqlashuv hodisasi ham ana shunday hayot taqozosi bilan tug'ilgan folklor an'anasi hisoblanadi. Chunki ijro jarayonida har bir folklor janri namunasi sharoitga ko'ra, u yoki bu darajada o'zgarishi tabiiydir.

O'zbek folklori janrlar tarkibining shakllana borishi va hozirgi holatiga kelish jarayonida muvofiqlashuv hodisasining ham ta'siri bor. Zotan, har bir janr shartli ravishda o'ziga xos xususiyatlar nuqtai nazaridan tabaqalashtirilgan ekan, albatta mushtarak badiiy prinsip asosida folklor asarlari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash, ularning tarixiy-folkloriy jarayon rivojidagi holatiga baho berish kerak.

Xalq og'zaki ijodi merosini o'rganish, uning ma'naviy-estetik manba sifatidagi ahamiyatini yoritishda janrlararo munosabatdagi muvofiqlashuv hodisasi alohida ahamiyatga ega. Chunki insoniyat aqliy faoliyati, tafakkuri taraqqiy etgan sayin, uning ruhiy ehtiyojini qondirish vositalari ham shu darajada yuksalib boradi. Inson tafakkurining borliqqa, ruh va ongning tabiatga munosabatini dialektik birlikda o'rganish bevosita folklor asarlari taraqqiyotiga ham tegishlidir. Agar masalaga mana shu nuqtai nazardan yondashilsa, san'atning eng birinchi ijodiy shakli bo'lgan folklor asarlari rivojlanishida o'ziga xos an'ana hisoblangan muvofiqlashuv hodisasi ongning atrof-muhitga, tafakkurning inson hayot kechirish tarziga munosabatlarini ko'rsatuvchi hodisasi ekanligi namoyon bo'ladi.

Lekin folklor janrlaridagi ramzlar og'zaki so'zlashuv jarayonidagi ramzlarga nisbatan o'ziga xos badiiy holatini saqlanganligi uchun ularda mifologiyaga yaqinlik sezilib turadi. Shuning uchun ham mifologik obrazlar, tushunchalar va elementlar folklorning epik janrlarida o'z ahamiyatini bir oz saqlagan. Folklorshunos B.Sarimsoqov: *"Mif, umuman, mifologiya borliq haqidagi insonning badiiy ijodi emas, aksincha, izchil sistemaga solingan tasavvurlar yig'indisidir"*, deganida mifologik tushuncha va ramzlardan hosil bo'la boshlagan poetik tasavvurlarni nazarda tutgan edi [5, 103-b]. Bunga xalq afsona va rivoyatlari ma'lum vaqt o'tishi bilan o'zlaridagi informativlik, ma'rifiy-axloqiy tarbiyaga yo'naltirilgan vazifalarni ertaklarga muvofiqlashtirib, ijtimoiy-estetik funktsiya bajarishga xizmat qilganligini ko'rsatish o'rindir.

Bizgacha yetib kelgan janrlar taraqqiyoti kuzatilar ekan, eng qadimgi ramzlar, empirik tasavvurlar, sodda motiv va syujet qurilmalar butunlay inkor etilmay, ularning izlari u yoki bu darajada saqlanib qolganligini afsona,

rivoyat, qo'shiq, ertak, topishmoq, doston va boshqa janrdagi namunalar tarkibida saqlanib kelayotganligini ko'rish mumkin.

Tarixiy-folkloriy jarayon dinamikasida muvofiqlashuv hodisasiga bir xil maromda qarab bo'lmaydi. Buni murakkab kompozitsiyali janr tarkibida muvofiqlashgan afsona, rivoyat naql, ertak, qo'shiq, maqol, marosim folklori namunalari misolida kuzatish mumkin.

Qahramonlik tipidagi xalq ertaklari an'analari bilan qahramonlik va jangnoma tipidagi xalq dostonlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar folkloriy jarayonning markazlasha boshlagan feodal davlat tuzumi sharoitida yanada tez sur'atlar bilan rivojlana boshlaganligini ustoz folklorshunolar ham tasdiqlagan edilar [6, 91–96-bb.]. Arxaik hisoblanuvchi va qadimiy mifologiyaga xos elementlari saqlanib qolgan ayrim janr namunalari nisbatan keyingi davrlarda vujudga kelgan janrlarning elementlarini o'z tarkibiga muvofiqlashtira olmasligi folkloriy jarayon qonuniyatlarini o'z tarkibiga muvofiqlashtira olmasligi folkloriy jarayon ilgarilanma harakatdan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham, V.M.Jirmunskiy: *"Alpomish" epik rivoyatiga qarab, qadimgi bahodirlik ertagi keyinchalik qahramonlik eposiga transformatsiyalanganlikning yaqqol ko'rinishi hodisasidir*, – degan fikri ham bejiz emas [7, 323-b]. Bundan chiqadigan xulosa shuki, hozirga qadar yetib kelgan turli janrlar o'zlarining taraqqiyoti jarayonida tafakkuriy rivoji bilan hamohang ravishda inkorni etish bo'yicha yashab kelgan.

Matal janriga xos misralar doston qahramoni ichki kechinmasi tarzida berilsa ham, u epik asar mazmun mohiyatini boyitishga xizmat qilmoqda. Dostonlarga muvofiqlashtirilgan bunday o'rinlar ko'plab uchraydi. Masalan, mazkur doston Avazning Balo bilan uchrashuvi epizodi bo'lib, u xalq ertagi, afsonasi motivlarining syujet voqealariga qanday muvofiqlashgani va dostonning epiklik quvvatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etganligini ko'rish mumkin. Mifik personaj Balo doston qahramoni aqli, tadbirkorligi va oqilligi qarshisida ojiz bir narsaga aylanishi folklorona tasvir bilan qiziqarli bayon qilingan.

"Avaz qarasa, bir jondor tos tepasi bilan yurib kelayotibdi, ikki buti osmonda objuvoz tuyib kelayotibdi. Sandalday, sandalday toshlarni upaday mayda-mayda qilib yanchib kelayotibdi". Shundan keyin u Baloning qarshisida dovdorab qolmay, "yotib qolguncha otib qol" degan maqolga amal qilib, Chambilda o'rgangan "ko'xna qozoqi do'qdan do'q qilib" o'zini Balogardon – Balo va uning yor-jo'ralarini yeydigan qilib tanishtiradi [2, 24-b].

Demak, xalq epik janr namunalari tarkibidagi xalq marosim folklori an'analari, aforistik janrlar va xalq nasri elementlarining mavjudligi sababi ham tarixiy-folkloriy jarayon rivojlanishi qonuniyatlari natijasi ekan. O'zbek qahramonlik epos – "Alpomish" dostonidagi mifologiya va ertak janriga olam, yer osti dunyosi kabi o'rinlarining zindon bilan almashinishi folkloriy jarayonda realikka intilishining ta'siri deb qarash kerak.

Folklor janrlari munosabatidagi muvofiqlashuv hodisasi ko'p variantlikning kelib chiqishiga ham turtki bo'ladi. Buni bir epik janrga mansub asarning turli variantlari syujet voqealari chizig'idagi o'zgarishlar yoki biror motiv, obraz va personajlar nisbatida ko'rish mumkin. Masalan, "Alpomish" dostoni variantlari turli davrlar va turli xalq baxshilari tomonidan ijro etilishi jarayonida zamon talabi, ijrochilar badihago'yiligi ta'sirida ayrim o'rinlarni tushib qoldirilgan bo'lsa, ba'zi variantlariga sharoit taqozosi bilan motivlar va boshqa folklor janrlari elementlari muvofiqlashgan.

Ijtimoiy-gumanitar sohadagi ko'pgina tushuncha va g'oyalar istiqlol davriga kelib, o'zining haqiqiy bahosini topmoqda. Shu jumladan, o'zbek folklori qadriyatlariga ham mana shu nuqtayi nazardan qaraladigan bo'lsa, davr taqozosi bilan "maxsus moslashtirish shakli"ga aylantirilgan xalq qo'shiqlari, maqollari, topishmoqlari, latifalari va boshqalarni ko'rish mumkin. Buning eng yorqin dalili sifatida, o'tmish tarixidagi nom qozongan kishilar to'g'risidagi qo'shiqlar, afsonalar va ertaklarni ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi [4].

Sun'iy moslashtiruv natijasida, hosil bo'lgan folklor matnlari strukturasi an'anaviy ijro uslubi va ifoda yo'lida yaratilgan bo'lib, g'oyaviy mazmun xalqchil, ya'ni ommabop emas. Shartlilikdan ko'ra, real voqelikka aniq badiiy vositalar bilan yondashish, umumiylikdan ko'ra, ko'proq mafkuraviy tabaqa manfaatlariga moslashish ko'zga tashlanadi.

Hozirgi folkloriy jarayondagi tarixiy shaxslar, diniy arboblardan va Islomgacha bo'lgan davrdan qolib kelayotgan turli milliy qadriyatlar hamda mifologiya bilan bog'liq folklor namunalari ana shunday "birlamchi shakllar", deyish mumkin. Masalan, folklorshunos Mamatqul Jo'rayev tomonidan nashrga tayyorlangan "Ipak yo'li afsonalari" to'plamidagi aksariyat epik folklor namunalari haqida ana shunday fikrni aytish mumkin [3, 128-b].

Janrlararo munosabatlarda sodir bo'ladigan sun'iy muvofiqlashtirish hodisasi natijasida ayrim asarlar o'zlarining tarixiy-folkloriy jarayon

rivoji davomida shakllangan struktural-tipik xususiyatlarini yo'qotib, butunlay boshqa mohiyat uchun xizmat qiladigan namunaga aylanishi ham ehtimoldan holi emas. Bunga misol qilib, ko'pgina xalq naqlarining hayotiy ertak sifatida talqin qilinganligini ko'rsatish mumkin. Yoki xalq orasida aytib yuritiladigan kundalik turmush bilan uyg'unlashtirilgan ko'pgina latifaga monand namunalarni afsona, rivoyat, deb talqin qilinishi ham ana shunday sun'iylik natijasidir.

"Oltin vodiy ertaklari" to'plamidagi xalq og'zaki jonli ijrosida yashab kelayotgan "Farzand mehri", "Yomon tush", "Yo'lovchi va Shayton" singari naqlar ertak janri xususiyatlariga sun'iy muvofiqlashtirilishi bunga dalildir. Chunonchi "Farzand mehri" xalq nasri motivida ko'plab naql, rivoyat va afsonalar yaratilgan. Mazkur asar "Bir podshohning oldiga bir ayolni va uning otasi, eri, o'g'lini jazolash uchun olib keliptilar" tarzida boshlanadi. Voqealarning keyingi davomi ham naqlga o'xshash usulda bo'lib, syujet yechimi ayolning o'z otasini o'limdan olib qolish uchun podshoga aytgan: "Men uchun erim ham, farzandim ham aziz. Lekin ularni qatl qilsangiz, men boshqa erga tegishim, boshqa o'g'il ko'rishim mumkin. Bunday holatlarni "Asotirlar va rivoyatlar" to'plamidagi xalq nasri namunalari misolida ham kuzatish mumkin [1].

Janrlar o'rtasidagi muvofiqlashuv teng yoki o'rin almashuv, biror muhim elementning boshqasi tarkibiga poetik vosita sifatida singishi kabi munosabatlarda sodir bo'lib, folklor asarlarida ko'p qirralilik yuzaga kelishiga yordam beradi. Kichik epik xalq nasri yoki aforistik janr namunalari ertak, doston singari janrlar tarkibiga muvofiqlashganda poetik vosita rolini o'ynashi bilan birga ularning g'oyaviy-estetik mohiyati kuchayishi xalqchilligi yanada ortishiga xizmat qiladi. Xususan, "Go'ro'g'li" turkumidagi kichik turkum dostonlari, "Rustamxon", "Shirin bilan Shakar" kabi dostonlar, shuningdek, "Zumrad bilan Qimmat", "Muqbil toshotar", "Bulbuligo'yo", "Bektemir botir" va boshqa murakkab epik mazmun ifodalovchi o'zbek xalq ertaklari tarkibi, syujet voqealari chizig'ida boshqa folklor janrlari xususiyatlari folkloriy jarayon an'alariga xos muvofiqlashganligini kuzatish mumkin.

Janrlarning takomilga yetishi, o'ziga xos tabiatga ega bo'lishida folkloriy jarayon dinamik rivoji tempi, uning davr taqozosiga ko'ra tezlashishi yoki sekinlashishi ham muhim ahamiyatga egadir. Bunga dalil sifatida qahramonlik tipidagi ertaklar feodal munosabatlar maydonga kelishi kuchaya boshlagan bir vaziyatda yakka qahramonni ideallashtirishga

Madaniyatshunoslik, Nomoddiy madaniy meros

bo'lgan ehtiyoj tug'ilishi natijasida, qahramonlik qo'shiqlari, dostonlari yaratila boshlanganligi jarayonini ko'rsatish maqsadga muvofiq. Janrlar munosabatidagi muvofiqlashuv hodisasining tarixiy-folkloriy jarayon bilan bog'liqligi quyidagi sabablarga asoslanadi:

a) inson tafakkur doirasining kengayib, hayot haqidagi tushunchalar hajmi ortishi;

b) ilk maydonga kelgan folklor tushunchalarining muayyan sharoit talabiga javob bera olmay qolishi;

v) arxaiklashgan folklor obraz, motiv va syujetlaridagi inson ma'naviy kamoloti uchun muhim bo'lgan jihatlarning butunlay inkor etilmay, ularga nisbatan zaruratning saqlanib qolish an'anasi mavjudligi;

g) ijtimoiy ong shakllari takomili, ilm-fan va san'atning rivojlanib, xalq og'zaki ijodiyoti qadriyatlari janrlar tarkibida inkorni inkor qonunining amal qilishi;

d) tarixiy sharoit taqozosiga ko'ra mavjud ijtimoiy-maishiy hayot ehtiyoji va talabi kuchayishi kabitdir.

Janrlararo munosabatlarda bir yoki bir necha janrga xos tipik xususiyatlarning nisbatan om-maviy hisoblangan janr tarkibida muvofiqlashuvi ko'p jihatdan o'sha janr ijrosi va unda sodir bo'ladigan badiha hodisalari bilan ham bog'liq-dir. Bunday munosabatlarning mohiyatini aniq ko'rsatishda ertak va doston janrlari ijro jara-yoni muhim ahamiyat kasb etadi. Ertak, doston ijrosida ertakchi yoki dostonchining birinchidan, folklor an'analari rioya etishi, ikkinchidan, quv-vai hofizasi darajasi va uchinchidan, improvizatorlik qobiliyati muhim rol o'ynaydi.

Moslashuv hodisasining sodir bo'lishi uchun zarur sabablar og'zaki ijod an'analari xos doimiy jarayonlar, kishilar o'zlarining ma'naviy ehtiyojini, hayot kechirish davomida tug'iladigan muammolarini folklor usuliga monand ifodalar ekanlar, albatta, voqelik yoki biror obraz fazilatlarini yanada samarali, ta'sirchan bo'lishiga intiladilar. Ana shu ehtiyoj janrlararo

munosabatdagi muvofiqlashuv hodisasi sodir bo'lish uchun yuqoridagi omillarni aks ettiradi.

Tarixiy-folkloriy jarayon dinamik muvofiqlashuv hodisasi uch tip ko'rinishda mavjud:

1. Xalq og'zaki ijodi an'analari buzilmagan holda, ijtimoiy-maishiy muhit taqozosiga ko'ra sodir bo'ladigan muvofiqlashuv;

2. Folklor namunalarini ijro etish jarayonida iste'dodli kishilarning og'zaki ijod san'ati rivojlanish qonuniyatiga zid bo'lmagan holda, faoliyat ko'rsatishlari orqali sodir bo'luvchi muvofiqlashuv.

3. Folklor janrlararo munosabatga sun'iy yondashish orqali sodir bo'ladigan muvofiqlashuv.

Hozirgi folklorshunoslik, muayyan ijtimoiy-iqtisodiy tuzum sharoitida boshqa ijtimoiy ong shakllari singari folklor merosini ilmiy tadqiq etishda yo'l qo'yilgan ayrim xatolarga xolis baho berish vazifasini qo'ymoqda. Tabiiy rivojlanib kelayotgan va o'ziga xos an'anaga muvofiq o'zaro munosabatlarda barqaror holatga kelgan janrlarni yozma adabiyot qonunlari asosida muvofiqlashtirish sun'iy tipga misoldir. Zero, folklor faqat nomoddiy meros hisoblanmay, "muayyan xalqning til xususiyatiga emas, balki uning turmush kechirish jarayonidagi shakllangan milliy nutq madaniyatini namoyish etish akti" sifatida o'zining tabiiyligini saqlash kerak. Tabiiy holda og'izdan-og'izga, ustozdan shogirdga, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan folklor janrlari tarkibidagi namunalarning tabiiyligi, qadimiyligi, an'anaviyligi qanchalik saqlansa, ular haqiqatdan ham "o'tmishning aks-sadosi", ota-bobolar merosi sifatida qadrlanadi.

Janrlar orasida sodir bo'ladigan muvofiqlashuv hodisasining birinchi va ikkinchi tip ko'rinishlari tarixiy-folkloriy jarayon rivojida qachonlardir sodir bo'lish kutilgan holat. Biroq, insoniyat tafakkur taraqqiyoti bilan dialektik bog'liq bo'lgan folklor an'analari "maxsus moslashtirish" orqali sun'iy sodir etilgan uchinchi tip haqida bir oz to'xtalishga to'g'ri keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asotirlar va rivoyatlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 1990. – 144 b.
2. Balogardon. O'zbek xalq ijodi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 1986. – 237 b.
3. Ipak yo'li afsonalari. – Toshkent: Fan, 1993. – 127 b.
4. Latifalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa uyi, 1971. – 379 b.
5. Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi // O'zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent: Fan, 1981. – 168 b.
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: ГИХЛ, 1947. – 519 с.
7. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. – Ленинград: Наука, 1979. – 493 с.